

Kitap ve Bilimsel Toplantı Değerlendirmeleri

Buhara Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme

Murteza Bedir

İstanbul: İSAM Yayınları 2014, 255 sayfa.

Seyit Mehmet Uğur*

Fıkıh tarihinde görülen mezhep içi ekoller hakkında bazı çalışmalar yapılmış olsa da,¹ bu alanda yeni incelemelere ihtiyaç duyulduğu açıktır. Murtezâ Bedir'in Buhara Hukuk Okulu isimli eseri de Hanefî mezhebi özelinde bu ihtiyacı gidermeye dönük çalışmalardan biridir.

Bu çalışmanın birden fazla hedefi vardır. Bunlar: Türk hukuk tarihinin yazılı kaynaklarının kısıtlı olduğu anlayışının yanlışlığını, tam aksine bu alanda kaynak bolluğu olduğunu göstermek (s. 5). Memlûkler öncesi fıkıh edebiyatının hukuk tarihi açısından incelenmesi noktasındaki boşluğu doldurmak (s. 6). İslam'da hukuk tasavvurunu dinî-dünyevî ayırımının dışında anlamaya çalışmak ve tarihsel olguların kabul edebileceği alternatif bir yaklaşım geliştirmek (s. 20). Ancak kitabın en temel amacı "fürû-ı fıkıhın itibarını iâde etmektir." Şöyle ki, yazar modern dönemde "değişimi kolaylaştırma ve yönetme", "ictihad kavramına yeniden işlerlik kazandırma" amacıyla fıkıh usûlüne gerçek doğası ve işlevinin ötesinde önem atfedildiğini, tarihte olduğundan çok farklı bir rol biçildiğini belirtir. Oysa yazara göre Müslüman toplumun hukuk düşüncesinin ve hukukta değişim olgusunun anlaşılması için usûl-i fıkıha değil fürû-ı fıkıha bakılması gerekir. Yazar bu nedenle son dönemde yukarıdaki amaç doğrultusunda fıkıh usûlü ve ictihad merkezli yapılan çalışmalar için "gömü aramak için yanlış bir

* Arş. Gör., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
(seyitmehmetugur@gmail.com)

¹ Bu konuda yapılmış bazı çalışmalar şunlardır: Muhammed Mahrus Müderris, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye ve mâ inferadu bihi mine'l-mesâilî'l-fikhiyye*, I-II, Dârü'l-Arab, Bağdat 1978; Mustafa Herrûs, *el-Medresetü'l-Mâlikiyeti'l-Endelûsiyye ilâ nihâyeti'l-karnî's-sâlisî'l-hicrî*, Rabat 1997; Ali Hakan Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü (III.-V.-IX.-XI. yy.)*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2004; Ahmet Hamdi Furat, *Hanefî Mezhebinin İlk Oluşum Dönemi, Kûfe Ekolü* (Sosyal Yapının Hukuka Etkisi), Yalın Yayıncılık, İstanbul 2009.

zeminde yapılan kazı çalışması” şeklinde çarpıcı bir benzetme yapar ve kitabın hedeflerinden birisinin “fürû-ı fikhın itibarını iâde etmek” olduğunu söyler (s. 20).

Türkiye ve dünyanın muhtelif kütüphanelerinde yazma halde bulunan X-XIII. yy. arasında telif edilmiş furû-ı fıkıh ve vâkıât eserlerinin vakıf hukukuna dair bölümleri çalışmanın ana kaynağını teşkil etmektedir (s. 21). Vakıf hukukunun ele alındığı eserin ikinci kısmında, özellikle Ebulleys es-Semerkandî'nin *en-Nevâzil*'i ile Sadruşşehîd'in *el-Vâkıât*'ı en sık başvurulan kaynaklardır.

Buhara, Semerkant ve Harizm şehirlerinin siyasi kronolojileriyle, fıkıh ve vâkıât eserlerine ilişkin tablolarla zenginleştirilen çalışma, giriş, iki kısım, sonuç ve değerlendirmeden oluşmaktadır. Girişte çalışmaya konu olarak niçin Hanefî mezhebi, Buhara hukuk okulu ve vakıf hukukunun seçildiği izah edilmekte, kitabın amacına ve yöntemine ilişkin bilgiler verilmektedir (s. 17-22). Üç bölümden oluşan birinci kısımda ilk olarak Mâverâünnehir tarihine (s. 25-32) ve Buhâra hukuk okulunun oluşumunda çok etkili olan Sadr sistemine kısaca temas edildikten sonra (s. 32-42) birinci bölümde Hanefî mezhebinin ve Buhara hukuk okulunun teşekkülü incelenmektedir. Burada esas itibarıyla “Hanefî hukuk okulu mensupları Hanefî hukuk okulunu nasıl inşâ ettiler?”, “Hukuk öğretisinin kurucu unsurlarını nasıl tanımladılar ve sonraki gelişimini nasıl yönettiler?” sorularına cevap arayan yazar, Hanefî mezhebinin teşekkülünü² tamamlamasının, ilk muhtasarların telif edildiği III./IX. asrın sonları ile IV./X. asrın başlarında gerçekleştiği görüşüne katılmaktadır (s. 47). Bu bağlamda Tâhâvî, Kerhî ve Hâkim eş-Şehîd'in *Muhtasar*'ları üzerinde durarak Hanefî hukukunun Orta Asya'daki oluşumunda Tâhâvî ve Kerhî'nin Muhtasarlarının etkili olmadığını belirtmektedir (s. 47-49). Hâkim eş-Şehîd'in öncülüğünde oluşan Orta Asya'da Hanefî hukukunun algılanışında İmam Muhammed'in mesâisinin ve özellikle zâhiru'r-rivâye olarak kabul edilen eserlerinin merkezi konumda olduğunu ifade eden yazara göre Irak ve Mısır Hanefî muhîtinde ise farklı bir durum söz konusudur (s. 52-54). “Buhara Hukuk Okulunun Doğuşu: Tarihsel Gelişim ve Doktrin” başlığı altında zikredilen hususlar, hem nicelik hem de nitelik itibarıyla bu okulun doktrini bir tarafa, doğuşu ve tarihsel gelişimini dahî izahta yetersiz görünmektedir (s. 55-57). Benzer şekilde,

² Hanefî mezhebinin teşekkül tarihi ile ilgili olarak bk. Christopher Melchert, *The Formation of the Sunni Schools of Law, 9th-10th Centuries C.E.*, Leiden, Brill 1997, s. 116 vd.; Eyyüp Said Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlal* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2001, s. 179-183.

eserde yer yer başlıklar ile muhteva arasında uyumsuzluk ve başlığın zımnen iltizam ettiği mevzuları incelemede eksiklik görülmektedir. Mesela “Vâkıât Eserleri ve Vakıf Doktrini” şeklindeki başlık, okuyucuda geniş bir muhteva beklentisi uyandırmakta iken gerçekte bu başlık altında yarım sayfadan az ve başlık ile ilgili olmayan bilgilere yer verilmiştir (s. 185).

Yazarın Mahmud el-Hasîrî'nin *el-Hâvî fî'l-fetâvâ* isimli eserinin mukaddimesinden yaptığı uzunca iktibas ve buna dâir tahlili ise Buhara hukuk okulunun din ve hukuk algısı; hukuk(fıkıh)-iktidar ilişkisi ve bu noktada kadı ve müftünün konumu, işlevi ve gözetmesi gereken denge gibi halen güncelliğini koruyan esaslı meseleler hakkında öz fakat önemli bilgiler içermektedir. Hukukî otoritenin en tepesinde bulunan, siyasi iktidarı denetleme hak ve vazifesi olan, icra ettiği/etmesi gereken görev itibarıyla yazarın günümüzdeki “Anayasa Mahkemesi hâkimlerine” benzettiği müftü ve kadıların eğitim safhaları ve bu safhalarda okunması gereken kitaplara dair Hasîrî'den yapılan iktibas ve tahliller ise hem Buhara hukuk okulunda bir hukukçunun nasıl yetiştiğinin tespiti hem de “günümüzde fıkıh eğitimi nasıl olmalıdır” sorusuna bazı cihetlerden bir örnek teşkil etmesi açısından önemlidir. Yazarın öğretim aşamasında okutulan eserler arasındaki sıralamanın mantığı, bu bağlamda zâhiru'r-rivaye, nâdiru'r-rivaye, nevâzil, vâkıât ve fetva kitapları ile fıkıh usûlünün, öğretim safhasındaki işlevlerine yönelik değerlendirmeleri son derece özgün ve değerlidir (s. 58-74). Yazara göre zâhiru'r-rivaye ve nâdiru'r-rivaye Hanefî hukukunun kurucu görüşleridir ve belirli bir zaman diliminde ortaya çıkmıştır, yani ölü kapalıdır. Zaten icthad kapısının kapalı olmasının anlamı da mutlak olarak icthadı reddetmek değil, bu kurucu görüşleri vaz etmenin imkânsızlığıdır. Vâkıât ise hukuku kuran değil devam ettiren bir işleve sahip olup sonraki devirlerde icthad, vâkıât alanında yapılmaktadır. Yazar bu nedenle vâkıâtı “icthadın kurumsallaşması” olarak nitelemektedir (s. 77-79).

“Buhara Hukuk Okulunda Hukuk Algısı ve Vâkıât” başlığı taşıyan ikinci bölümde icthadın kurumsal hali olan vâkıâtın gelişim seyri, vâkıât eserleri ve vâkıât-icthad ilişkisi gibi meseleler üzerinde duran yazara göre Ebulleys es-Semerkandî'nin *en-Nevâzil*'i öncesi dönem, mezhebin kurumsal olarak teşekkül etmediği mezhep öncesi dönemdir. Bu nedendir ki henüz mezheplerin teşekkül etmediği ve buna bağlı olarak fakihlerin belirli bir mezheple bağımlı olmaksızın hareket ettikleri mutlak icthad devrinin, modern dönem fıkıh tarihçilerince fıkıhın altın çağı şeklinde kabul edilmesi, yazar tarafından tenkit edilmektedir. Zira bu dönem aslında tarihi gelişim itibarıyla fıkıhın olgunluk devri değil aksine ilk(el) halidir. Hukukun olgunlaşması ise hukukî istikrara zarar veren ve mutlak icthad devri olarak

isimlendirilen bu “kargaşa düzeninin” son bulması ile gerçekleşecektir (s. 91-93). Yazarın, modern dönemde hâkim hale gelen ictihad merkezli fıkıh tarihi anlayışına ciddi bir tenkit özelliği taşıyan bu görüşleri, özelde mutlak ictihad ve mezhep, genelde ise fıkıh tarihi hakkında tarihteki vâkıâya mutâbık özgün bir yaklaşımdır. Yazarın “vâkıât edebiyatı” ismini verdiği yazın türü, fetva kitapları ile mezhebin doktrinin ihtiva eden metin ve şerhler arasında bir köprü vazifesi görmekte, fetva ve nevâzil kitaplarında yer alan görüşler bir taraftan genişlemekte bir taraftan da görüş sahiplerinden bağımsız hale gelmekte ve süreç sonunda zâhiru’r-rivâye ve nâdiru’r-rivâye yanında mezhep doktrinin bir parçası haline gelmektedir. Hukukun gelişim ve değişiminin bir gereği ve tezâhürü olan vâkıât edebiyatının ortaya çıkmasında en önemli şahsiyet Sadruşşehid’dir ve bu yazın türünün altın çağı VI. (XII.) yüzyıldır (s. 96-104).

Fıkıh usûlünün işlevi, günümüz fıkıh ilminin en temel meselelerinden birisi olup bu konuda canlı bir tartışma ortamı mevcuttur.³ Kitabın üçüncü bölümünde bu konuya eğilen yazar, usûl-furû ilişkisinin tarihteki durumu ve günümüzde algılanışı üzerindeki farka dikkat çekmektedir. Gelenekte mezhep temelli fıkıh tasavvuru hâkim olup özellikle XIX. yüzyıldan sonraki büyük değişimler ve kriz ortamında, fıkıh usûlüne, tarihte olmayan bir misyon yüklenmiş ve fıkıhın karşılaştığı sorunların usûl ile aşılabileceği düşünülmüştür. Böyle bir düşüncenin benimsenmesinde, fıkıh usûlünün mezhepten bağımsız ictihad etmenin yollarını gösteren bir ilim olarak algılanması etkili olmuş ve netice itibariyle tarihteki mezhep temelli fıkıh tasavvuru terk edilerek mezhepler arası yahut üstü bir fıkıh anlayışı giderek hâkim hale gelmiştir. Fıkıhın İslam toplumunda kısmen yahut tamamen hukuk kaynağı olma özelliğini kaybetmesi “fıkıhı sanal dünyanın sanal kanunlarının incelendiği bir ilim haline getirmiştir.” Gerçeklikle irtibatı kopan fakih de çıkış yolu olarak “pratikten yoksun bir ictihad çağrısına” ve “fildişi kulelerde oturarak metinlerden ictihad araçları üretmeye” yönelmiştir. Yazar modern dönemde yüklenen işlevin aksine fıkıh usûlünün gerçekte, “hukukun nasıl ve hangi süreçlerden geçerek şekillendiğini, hangi araçları kullanarak kendini meşrulaştırdığını incelemek üzere ‘geriye dönük’

³ Bu mesele ile ilgili olarak bk. H. Yunus Apaydın, “Klasik Fıkıh Usûlünün Yapısı ve İşlevi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 1 (2003), s. 9-28; İbrahim Kâfi Dönmez, “Fıkıh Usûlünün İşlevi ve İctihad Yöntemleri Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi I*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 661-663; A. Cüneyd Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mâhiyeti ve Gayesi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2008, (özellikle s. 161-183).

bir okuma yapma anlamına geldiğini belirtmektedir.⁴ Fıkıh usulü, mesela bir Hanefi fakih için mezhep öğretisinin vahiyle irtibatının nasıl kurulduğunu göstermeyi hedeflemektedir. Ayrıca fıkıh usulü sünni olmayan mezheplere karşı sünnilüğün sınırlarını çizmek, sünni mezhepler arasında da mezhep içi tutarlılığı temin edip onu diğer sünni mezheplere karşı savunarak kendine alan açmak gibi işlevlere de sahiptir. Yazar, bu nedenle günümüzde fıkıh usulüne yüklenen bu yeni görevi ve bu amaçla usul alanında yapılan yoğun ilmi çalışmaları “gömü aramak için yanlış zeminde kazı çalışması yapmak” olarak nitelemektedir. Yazar, klasik fıkihta hukuk kuralının dokunulmaz olarak takdim edilmesini hukuki istikrar ve hukukun üstünlüğü ile ilişkilendirir. Mezhep hukuk kuralını koruyan bir kalkan olup, fıkıh usulü de bu kalkanın teorik temelini ortaya koyma görevini ifa eder. Hukukun bu korumadan mahrum kalması âlimlerin mezhepler üstü/arası hareket edip görüş benimserken keyfiliğe düşmelerine ve bu da siyasi iktidarı elinde tutanların fıkihi manipüle etmesine yol açabilir (s. 119-129).

Birinci kısmın sonuç bölümünde fıkıh usulünün mâhiyeti ile ilgili “fıkıh usulü şekillenen fıkhın bu teşekkül sürecini anlamlandırma ilmi olup, fıkihi şekillendirmenin usul ve esaslarını ortaya koyan bir ilim değildir” şeklindeki görüşünü biraz daha detaylandıran yazar, fıkıh usulünün, Kur’an ve sünnetin geçmiştekinden farklı bir şekilde sürekli yeniden yorumlanmasını hedeflemek gibi bir amacı olmadığını belirtir. Bundan ötürü modern dönemde usulü, nasların yeniden anlaşılması ve yorumlanması için devreye sokanlar, usulün klasik yapısı bozmaksızın bunu gerçekleştirememiş ve fıkıh usulünü merkeze alan ictihad arayışının beyhude olduğunu vurgulamışlardır (s. 130-132).

Fıkihta değişimin getirdiği meseleleri çözme ve ictihadı işler hale getirme görevinin fıkıh usulü tarafından sağlanmadığını ve sağlanamayacağını ortaya koyan yazar, tarihte bu görevin nasıl yerine getirildiğini ikinci kısımda vâkıât türü eserlerin vakıf hukuku örneğinde göstermeyi hedeflemektedir. Buhara hukuk okulunun vakıf hukukuna katkılarını göstermeye bir temel ve hazırlık olması amacıyla ilk olarak Şeybânî, Sahnûn ve İmam Şâfiî’nin eserleri merkeze alınarak vakıf hukukunun doğuşu, nasıl temellendirildiği incelenmektedir (s. 141-162). Daha sonra Kudûrî’nin *Muhtasar*’ını merkeze alarak Hanefî vakıf hukukunun gelişimini ele alan yazar (s. 165-174) son bölümde ise Buhara hukuk okulunun vakıf hukukuna katkılarını değinmektedir. Yazara göre vâkıât eserleri, mezhep içerisinde pek

⁴ Yazarın bu konudaki düşünceleri için ayrıca bk. *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004, s. 43-45.

çok görüşün ayıklanması yoluyla “süreç yönetimi” ve “yeniliği yönetme” rolünü oynarken, vakıf hukuku örneğinde görüldüğü üzere yeni meseleler ve yeni başlıklar vaz etmek suretiyle de hukukî dinamizmi sağlamaktadır. Bu bağlamda görüş aktarmak modern dönemde telakki edildiği gibi, geçmişe dönük bir faaliyet yahut nakilcilik ve gericilik değil, aksine “yeniliği yönetme” hedefiyle gerçekleştirilen bir faaliyettir. Zira her medeniyetin kendine has “değişimi ve yeniliği yönetme” yöntemleri vardır (s. 180-185). Vakfın cevazı, vakıfta ebediyet şartı, menkulün vakfı, para vakıfları, vakıf adına borçlanma, vakıf mallarının kiraya verilme süresi ve istibdali meseleleri bağlamında Buhara hukuk okulunun vakıf hukukuna katkısı ve hukuki dinamizmi nasıl sağladığı üzerinde durulur. Görüldüğü kadarıyla bu okul, yeni meseleler hakkında ichtihad etme, mezhep imamlarının görüşlerini yorumlama, mezhep görüşlerine kıyas ve tahriç, mezhep içi tercih gibi yollarla hukukî dinamizmi temin etmiştir. Bu yapılırken örf, maslahat, zaruret ve istihsana sıkça başvurulduğu anlaşılmaktadır. Bu yöntemler bazen teker teker, bazen de birçoğu bir anda tek bir meselede son derece komplike bir şekilde işletilmek suretiyle neticeye varılmaktadır. Vakıfta ebediyet şartı ve para vakıfları meselelerinde (s. 196-203) yürütülen akıl yürütme ikinci durumun güzel bir örneğidir.

Yazara göre Şeybânî ve zâhiru’rivaye merkezli Hanefî hukuk doktrini, Buhara hukuk ekolü öncülüğünde şekillenmiş ve buradan diğer İslam beldelerine yayılmış, özellikle Hint-Babür ve Osmanlı devleti üzerinde çok etkili olmuştur (s. 86-87, 224). Yazar eserinin sonuç bölümünde bu hukuk okulunun özelde Hanefilik içindeki diğer hukuki yaklaşımlardan, genelde ise İslam toplumlarındaki hukuk anlayışlarından farklı özelliklere sahip olduğunu belirtmektedir (s. 224). Yazara göre bu özelliklerden birisi Buhara hukuk okulunun, “Kur’an ve sünnetin, hukukun ilk harcını kardığını, temelini attığını, ama daha sonraki gelişiminin, özellikle Ebû Hanife ile sistemleşen halinin tamamıyla beşerî bir yorum faaliyetinin ürünü olduğunu kabul etmesidir” (s. 225). Oysa yazarın da eserin başka bir yerinde belirttiği gibi (s. 119-120) bu özellik sadece Buhara hukuk okuluna has değildir. Aksine Hanefî mezhebinin bütün okullarında, Mâlikî mezhebinde ve farklı sevilere de olsa Şâfiî ve Hanbelî mezhebinde de bu anlayışın var olduğu söylenebilir. Bu nedenle mezkûr özellik Buhara hukuk okulunu diğerlerinde ayırt eden bir hususiyet olmasa gerektir.

Yukarıda zikredilen özellikle bağlantılı olarak Buhara hukuk okulunda hukuk biliminin Kur’an ve sünnetle olan ilişkisinin fıkıh usûlü vasıtasıyla kesildiğini belirten yazar, bu aşamadan sonra hukuki faaliyetin, kutsal metinler üzerinden değil, kurucu imamların temelini attığı hukuk sistemi

merkeze alınarak gerçekleştiğini belirtir. Bu ise bize iki şeyi göstermektedir. Bir, “Dinî hukuk” tabirinin Buhara hukuk okulu söz konusu olduğunda bir karşılığı yoktur. İki, fakih için esas gerekli olan mensubu bulunduğu mezhebin doktrini hakkında uzman olmaktır. Kur’an, sünnet bilgisi fakihliğin aslî bir gerekliliği değildir (s. 225). Yazarın ifade ettiği bu özelliğin de sadece Buhara hukuk okuluna has olup olmadığı müstakil çalışmalarda ele alınması gereken bir meseledir. Ayrıca fıkıh usûlünün Kur’an ve sünnet ile hukuk arasındaki bağı kesmesi, yazarın önceden de birkaç kez ifade ettiği üzere mezhep öğretisinin vahiyle irtibatının nasıl kurulduğunu göstermesi şeklinde anlaşılmalıdır. Öte yandan fıkıh usûlünden farklı bir tarzda da olsa müdellel fûrû eserlerinin, şerh ve hâşiyelerin de naslarla mezhep doktrini arasındaki bağı kurma işlevi gördüğü; fıkıh usûlünün bunu küllî bakış açısıyla, mezkûr eserlerin ise teker teker ferî meseleler üzerinden gerçekleştiği göz önünde tutulmalıdır.

Yazara göre fıkıh Kur’an ve sünnetle değil de mezhebin kurucu imamlarının görüşleri ile başlatan, bunun bir sonucu olarak müctehidi de bu görüşleri iyi bilen kimse olarak tanımlayan ve hukuk faaliyetini de bu görüşler üzerindeki yorumlarla gerçekleştiren Buhara hukuk okulu, bu yaklaşımla aynı zamanda hukukun donuklaşmasını engelleyecek bir yöntem geliştirmiş ve hukuku “beşerî yorum faaliyeti alanına taşıma iradesi” ortaya koymuştur. Bu yaklaşımın, modern dönemde hâkim olan ve sonu Selefi-Vehhâbi-Hâricî anlayışa çıkan Kur’an ve sünnete dönme iddiasından ileri bir seviye olduğu ise âşikardır (s. 226).

